

## ABLAKOK A KÉSŐ MODERNSÉG ÉS A KÖZELMŰLT IRODALMÁNAK VILÁGÁRA

– OSZTROLUCZKY Sarolta. *Korszakmetszetek: A késő modernség és a közelmúlt magyar irodalmából*. Budapest: Kijárat Kiadó, 2024, 294 lap –

SZÉNÁSI ZOLTÁN

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudományi Kutatóintézet  
tudományos munkatárs

E-mail: szenasi.zoltan@htk.elte.hu

ORCID 0000 0003 2808 3904

■ Tanulmányok 22 magyar és 7 angolszász költő, 5 magyar és 1 amerikai prózaíró, Thomas Wolfe, valamint a Hajnóczy Péter művének adaptációját készítő Szász János filmrendező műveiről. Más lebontásban: 17 líra- és 9 prózatörténeti tanulmány kiegészítve egy dolgozattal az irodalom határterületéről, mely film és irodalom kapcsolatát vizsgálja. A súlypont tehát a költészetre esik, míg a 20. századi prózairodalom néhány fontos alkotója és műve kapcsán mélyebb interpretációra számíthat az olvasó. Legalábbis a számok ezt sugallják, de talán mégsem véletlen, hogy az irodalomtudomány inkább a betűkre, és nem annyira a számokra koncentrál.

Ugyanakkor, ha Osztrólczy Sarolta 2024-ben a Kijárat Kiadónál megjelent kötetéről szólunk mégsem egészen indokolatlan egy kis természettudományos kipillantás. A könyv címadását (*Korszakmetszetek*) ugyanis a szerző – mint az *Előszó*ban írja – „az orvosi szövetten és a halmazelmélet kontextusai felől” javasolja megközelíteni: „A *Korszakmetszetek* cím tehát kétféle metaforikus jelentéslehetőséget hordoz magában: a fejezetek szoros olvasatai felfoghatók e néhány évtized magyar líra- és prózairodalmából vett szövetminták »mikrodiagnózisaként«, vagy a 20. századi magyar irodalomtörténeti paradigmák néhány közös halmazát, hatástörténeti vagy másféle érintkezési felületét felvillantó áttekintésként is.” (7.) Egy-egy tanulmány jellemzően több precízen kivágott „szövegmetset” összehasonlító elemzéséből áll össze, mely vagy egy szerző (Kassák Lajos, József Attila, Szabó Magda, Mészöly Miklós, Oláh János, Tandori Dezső, Lázár Ervin, Orbán Ottó, Tóth Krisztina, Németh László, Ottlik Géza, Mándy Iván, Hajnóczy Péter) adott motivikus, poétikai vagy retorikai szempontból kiválasztott művét vagy műveit vizsgálva von le következtetéseket, vagy több szerző műveinek azonos szempontú értelmezéseit végzi el. A komparatív szem-

léletet erősítik a világirodalmi kitekintést nyújtó tanulmányok, a kortárs magyar és amerikai líra ars poeticáinak bemutatása és Sylvia Plath, Derek Jarman és Nádas Péter kertmetaforáinak vizsgálata. A szerző tehát szövegmetaszeteket készít a 20. századi és kortárs magyar irodalom néhány (többségében) már kanonizált szerzőjének életművéből, képzeletbeli laboratóriumának mikroszkópja alatt a mintákból kirajzolódó mélyszerkezeteket elemzi, és ezáltal teszi láthatóvá a vizsgált organizmus, jelen esetben a késő modernség és a közelmúlt magyar irodalmának működését. A kronologikusan egymás mellé helyezett metszetek sora így módon az adott irodalomtörténeti korszak bizonyos folyamataira lehet képes rávilágítani.

Lényegében ez utóbbit célozhatja az *Előszó*ban említett halmazelmélet mint metódikai metafora is, amennyiben a vizsgált időszak líra- és prózapoétikai sajátosságainak megjeleníteni kívánt érintkezési pontjaira vonatkoztatjuk. A tanulmányok sorából világosan ki is rajzolódik a szempontrendszer, mely akár az egyes életműveken belül kirajzolódó intratextuális kötések, akár az életművek között létesülő hatástörténeti vagy intertextuális kapcsolatok vizsgálatának kereteit adja: a motívumértelmezések terén (a tájelemhez kapcsolódó idő- és tértapasztalatok; az álom, a test és az ablak; a test és a különböző testrészek); az egyes líra- és prózapoétikai alakzatok kapcsán (az aposztrophé, a paronomázia; az emlékezés nyelvi alakzatai és az irónia); a verstípusok közül pedig az ars poetica és az önarcképként értelmezhető költői alkotások adják azokat az életművek közötti metszéspontokat, melyeket Osztrólczyk Sarolta könyvében vizsgál.

Az *Előszó*ban röviden felvezetett, a címadásban rejlő metódikai lehetőségekre vonatkozó szerzői önértelmezés, véleményem szerint, releváns, akceptálható és megvilágító jellegű. Sokkal bizonytalanabb vagyok azonban az ugyanitt szintén röviden tárgyalt műfaji önmeghatározással kapcsolatban. Osztrólczyk Sarolta ugyanis „korszakmonográfiaként” említi könyvét, melyre vonatkozóan néhány kételkedő kérdés mindenképpen felvethető.

Az alcíme szerint könyvében *A késő modernség és a közelmúlt irodalmáról* értekezik, de az érintett korszak vagy korszakok – ahogy erre utal is – nem határolhatók le élesen. A „késő modernség” a Kulcsár Szabó Ernő nevével fémjelzett, az irodalmi modernség négyosztatú integratív történeti modelljének – a klasszikus modernség, az avantgárd és a posztmodern mellett – egyik korszakfogalma, melyet elsősorban a nyelvhez való viszony és a szubjektum nyelvben való megképződésének eltérő tapasztalatai választanak el a többi korszakfogalomtól. Ennek az irodalomelméleti iskolának a nyelv- és szubjektumfelfogása termékenyen beépült a könyv műértelmezéseinek szemléletmódjába és tudományos nyelvhasználatába is.

Ezek között a korszakhatárok között valóban nem húzhatók éles időhatárok, ugyanakkor az új irodalmi korszakparadigma e modell szerint felülírja, és ezzel együtt korszerűtlenné teszi az őt megelőzőt. A nálunk nagyjából a harmincas években, főként József Attila és Szabó Lőrinc lírájában kialakuló késő modernség így múlja felül a klasszikus modernséget és az avantgárdot. Osztrólczyk Sarolta könyve Kasák-versek értelmezésével indul, melyek közül az elsőt, *Szonett egy gyermekkori ké-*

*pemhez* címűt a költő még 1910-ben publikálta, tehát – ahogy azt a szerző meg is jegyzi – Kassák „nyugatos” (vagy éppen az összefüggésben klasszikus modern) versei közé sorolható, míg a második, a „*Szegény*”-*pózb*an már avantgárd költői alkotás, az *Egy fényképem alá* pedig 1966-os datálású. Logikus lenne azt feltételezni, hogy a harmadik „késő modern” vers, és a három mű egymás mellé helyezése a költő nyelvi önreprezentációinak líraparadigmák szerinti változását mutatja be, a tanulmány azonban nem ad támpontot egy efféle olvasói konklúzió levonására, mivel a harmadik darabot mint „öregkori költemény”-t (11) nevezi meg.

A „bemeneti oldalon” található Babits Mihály 1923 nyarán írt *Ablaknégyyszög* című verse is. Babits – mint tudjuk – az említett líratörténeti modell szerint igen kevésbé volt szerencsés a későmodern korszakküszöb átlépésében, különösen a húszas évek első felében, viszont éppen a Nemes Nagy Ágnes *Négy kocka* című versével való összevetés kínálhatna lehetőséget egy összetettebb líratörténeti (újra)pozicionálásra, Babits azonban ebben az esetben is megmarad klasszikus modernnek, hiszen a két vers összehasonlítása végül a „klasszikus és a késő modernség figurális és dikcionális különbségeire világít rá” (22), és ezzel jelöli ki a két költői paradigma lehetséges poétikai határvonalát. Hasonló határkijelölő szerepe van a kötetben a József Attila-tanulmányoknak. A *műteremben...* kezdetű 1924-es és az 1930-ban keletkezett *Bánat* értelmezésének megelőlegezett konklúziója például a következő: „A motivikus kapcsolatokon túl a két vers abból a szempontból is párba állítható, hogy a József Attila érett és kései költészetében megfigyelhető hipogrammatikus és paronomáziás működésmódok egy-egy korai példaként azonosíthatók. Erre enged következtetni, hogy ezekben a szövegekben a ritmus és a vershangzás értelemképző rendje révén érzékelhetővé tett beíródások és hangzókapcsolat-ismétlődések már nem nyelvi kontingenciaként, hanem a költői szó keletkeztetésében részt vevő, versnyelvi jelölőkként vannak jelen.” (31.) „Kimeneti” oldalon Tandori művei lehetnek példaértékűek, a képleíró verseiről szóló dolgozat záró bekezdése vissza is utal Babits és Nemes Nagy hasonló tematikájú műveinek értelmezésére: „Ezek a szituáltságbeli különbségek – kis túlzással – egy-egy líratörténeti paradigma különböző poétikáinak allegóriáiként is olvashatóak. Míg Babits klasszikus modern versének én-je, bár érzékeli a keretet, és többféle módon is reflektál a látás ablaknégyyszögbe zártságára, vagyis a reflexió korlátoltságára, az üveget transzparensnek, és az azon túli világot (a kereteken belül) hozzáférhetőnek és közölhetőnek gondolja, addig a kései modern Nemes Nagy-vers már nemcsak a kerettel szembesül, de a kereten belüli keretekkel, vagyis az egységes képpé össze nem álló és a nem láthatóban folytatódó »látványok« elválasztottságával, a nézőpontok osztottságával is. Sőt, az ablaküveget, vagyis a nyelvet sem gondolja áttetszőnek; tudja, hogy kétdimenziós felületet néz, s hogy a világtól éppen az a nyelv választja el, amely révén közel kívánna kerülni hozzá. Tandori majd tizenöt évvel későbbi, a posztmodern paradigmában keletkezett, de posztmodernnek vagy neoavantgárdnak mégsem igazán nevezhető metaversének szubjektuma már nem a kereteket nézi, hanem azt a belső ürességet, anyagszerűtlenséget vagy potencialitást, amelyről nemcsak képet festeni, de képleírást adni is

eleve ellentmondásos vagy teljesíthetetlen kihívás, s amit – hasonlóan *A szonett* című, majdnem üres rímképlet-verséhez – csak a személyessel lehet valami módon feltölteni.” (106.)

Benne van tehát a *Korszakmetszetek* líratörténeti tanulmányaiban – legalábbis a hasonló szempontrendszerű művek összevetésében – egy szemléletes, a költői nyelv- és a szubjektumszemlélet poétikai konzekvenciát tovább bontó paradigmahatár kijelölésének a lehetősége, az ezekre vonatkozó értelmezéseket összegző tanulmány hiányában azonban a lényeges értelmezői konklúziókat az olvasónak kell „kimazsoláznia” a különböző szövegekből. A prózatörténeti és -poétikai tanulmányok esetében hasonló korszakhatár-kijelölő ambíciót viszont már sokkal nehezebb észlelni.

Ugyancsak problematikus számomra a „közelmúlt” korszakmegjelölésre szolgáló kifejezése a kötet alcímében, ugyanis túlzottan relatív, mit is kellene ezalatt értenünk. A Takács Zsuzsától Závada Péterig sorolható nevek, akik egy-egy művel valamelyik tanulmányban szerepelnek, többnyire a kortárs magyar költészet eminens alkotói. Kulcsár Szabó-i szellemben a késő modern után a posztmodernnek kellett volna következnie – s mint a fentebbi idézetből látható, Osztrólczyk is használja a kifejezést és érzékeli a benne rejlő bizonytalanságot –, az utóbbi egy-két évtized irodalmi folyamatainak megértésére irányuló interpretációk tükrében azonban a posztmodern érvényességi körét akár az említett életművekre vonatkozóan is túl szűknek érezhetjük ahhoz, hogy a kortárs vagy a közelmúlt irodalmával kapcsolatban problémamentesen alkalmazni tudjuk. Minden bizonnyal ezért nem használja Osztrólczyk Sarolta sem ezt a fogalmat könyve alcímében, mégis a címbe emelt „közelmúlt” olyan terminológiai bizonytalanságot takar, melyre egy korszak-monográfiának mindenképpen reflektálnia kellett volna. Ennek hiányában egy kronologikusan kijelölhető „hosszú évszázad” líra- és prózatörténetének az áttekintéséről beszélhetünk, melynek első és nagyobb részében egy irodalomelméleti iskola „késő modernként” elnevezett, főként lírai művek értelmezéséből levont poétikai és retorikai jegyei uralkodnak, míg ami kronologikusan utána következik, kaphatja meg a „közelmúlt” időmegjelölést.

Szintén kérdés számomra, hogy egy irodalmi korszak monografikus igényű feldolgozása a maga jól megválasztott és argumentált szempontrendszere szerint hogyan tekinthet el bizonyos kanonikus alkotók legalább érintőleges említésétől. A teljesség igénye nélkül: ha szerepel a kötetben Babits, miért nem esik szó a paradigmaküszöbökkel szerencsésebb Kosztolányiról? Ha Nemes Nagy igen, akkor Pilinszky miért nem? Ha ott van Tandori, miért nincs ott például Oravecz? Nyilván sorolhatnánk még hosszasan a hiányérzetünk diktálta neveket, azon elmélkedve, hogy talán a kimaradt szerzők esetében a fentebb felsorolt motívumok, líra- és prózapoétikai alakzatok nem lennének-e termékeny módon vizsgálhatók. Ha valóban korszak-monográfiaként olvasnánk Osztrólczyk Sarolta könyvét, akkor a korszak vizsgálatának monografikus igénye helyett sokkal inkább a kiválasztott szerzői névsor esetlegességét kellene konstatálnunk más szempontból is.

Miközben az Osztrólczyk korszakanalízise számára szövegmetaszeteket adó alkotók döntő többsége vitathatatlanul a magyar irodalmi kánon része, és ugyanez

mondható el világirodalmi viszonylatban Sylvia Plath-ról, a filmrendező Derek Jarmanról és Thomas Wolfe-ról is, ugyanezt nem tudom eldönteni a lírai ars poeticákat értelmező tanulmányban szereplő amerikai költőkről (Jane Miller, Sam Hamill, Dana Levin, Richard Cecil, Alexander Long); ez esetben a kortárs amerikai lírában kevésbé járatos olvasó (miként jelen sorok írója) számára, jól jött volna egy, a tanulmány „alapanyagába” való beválogatást is indokló bemutatás. Tanulmányt közölni valakiről vagy (különösen) egy korszak-monográfia részévé avatni egy szerzőt legalább egy értelmezői közösség előzetes kánonműveleteit feltételezi (például Oláh János esetében), másrészt pedig erős kanonizációs gesztus is. Kortárs alkotók esetében ez eleve különösen kockázatos vállalkozás lehet, de például József Attila hatástörténetének kimutatása Karinthy Gábor műveiben sem győz meg arról, hogy a szerző kanonizációjának eljött volna az ideje.

Azt javaslom tehát, hogy olvassuk inkább a *Korszakmetszeteket* tanulmánykötetként.

A *Korszakmetszetek* a szerző 2006 után publikált tanulmányait rendező kötetbe, és az első megjelenések bibliográfiai adatait lábjegyzetben minden esetben precízen meg is adja. Ezek a tanulmányok igen gyakran konferenciaelőadások szerkesztett és bővített változatai – így működik ugyanis a tudományos élet, a kutatási eredmények disszeminációja. A publikált dolgozatok meghatározó hányada (7 líra- és 1 próza-történeti tanulmány) például elsőként az *Irodalmi Magazin*ban jelent meg, melyek kiadója a lapszámot megelőzően rendre konferencia keretében prezentálja a majdan kiadandó színes magazin tartalmát. Mivel jellemzően az adott téma jeles kutatóit kéri fel, ezek a tanácskozások és a belőlük szerkesztett kiadványok vitathatatlanul színvonalasak, s noha a szakmai közönség számára is tanulságos olvasmányokat kínálnak, elsősorban a nagyközönséget kívánják megszólítani az irodalomnépszerűsítés céljával. Ehelyütt meg kell jegyeznünk azonban azt is, hogy Osztrólczyk Sarolta értekező nyelve szakmai szempontból precíz, ugyanakkor közérthető, tehát az említett dolgozatok sem nyelvi, sem tudományos igényüket tekintve nem különülnek el az eredetileg más folyóiratokban vagy tanulmánykötetben publikált dolgozatoktól.

Általában pedig elmondható, hogy Osztrólczyk nemcsak használja az örökölt és átszajátított értekezői nyelvet, de kreatív módon igyekszik annak gazdagítására is. Nemes Nagy Ágnes költészetének hatástörténetét vizsgáló tanulmányában például a költőtől vett értekező prózai idézet alapján a vers tartalmi és formai jellemzőkön túli hatáspotenciáljának szemléltetésére alkalmazza a „sugárzóképeség” – szintén a természettudománytól kölcsönzött – kifejezést. Kifejezetten találónak, szaknyelvi szempontból is megtermékenyítőnek és továbbgondolásra érdemesnek ítélem az *ablakmetafora–metaforaablak* fogalomkettős bevezetését Mátyás Iván prózájának értelmezése során. A fogalompár első fele az összetett szó második tagjának topológiai jelentésére helyezve a hangsúlyt egyértelműbbnek tűnik, de Osztrólczyk tágabb jelentést ad neki, mint ahogy azt a kifejezés eredendő szóképi vagy prózapoétikai implikációi sejtetik: „Az itt következő interpretációkban az ablakmetafora fogalma alatt nemcsak a szövegben megjelenő szobák és helyiségek, ismételt felbukkanásuk

miatt motívummá váló ablakait értjük, hanem minden olyan üvegfelületet is, amely transzparens, és határvonalként húzódik két világ között, illetve átlátszatlan (homályos vagy sötét), és emiatt ahelyett, hogy átengedné magán a tekintetet, önmagára, az emlékezetbe vagy a képzelet világába, az imagináriusba irányítja azt.” (245.) Látható tehát, hogy az „ablakmetafora” kifejezés komplexebb, egyszerre fejezi ki a mű világában megképződő vizualitás sajátosságát és a szereplői/olvasói figyelem intencióváltását. Az emellé helyezett „metaforaablak” pedig a műben felfedezhető intertextuális kapcsolatok megragadására szolgáló kifejezés: „A metaforaablakok olyan nem-kötelező intertextusok és utalások, amelyek akár figyelmen kívül is hagyhatók, ám ha »kinézünk« rajtuk, új – többnyire ironikus – perspektívából láthatunk rá a Mándy-novellák hőseire.” (245.) A kötetnek az a Mándy Iván prózáját elemző tanulmánya, mely ezt a fogalomkettőst bevezeti és alkalmazza, véleményem szerint, a könyv leginvenciózusabb dolgozata.

Az egyes tanulmányok közötti összhangot megteremti a szerző domináns érdeklődési irányai alapján kidolgozott értelmezői szempontrendszer és szövegközpontú értelmezői professziója. A tematikus vagy motivikus kapcsolódásokat és ezzel együtt az olvasó kötetben belüli „tájékozódását” segítik a szerzői visszautalások. Ha a kötet elolvasása után nem is rajzolódik ki egy olyan átfogó kutatási koncepció, mely megalapozhatna egy korszak-monográfiát, a *Korszakmetszetek* mint tanulmánykötet értékes hozzájárulás az utóbbi bő száz év magyar líra- és prózatörténetének megértéséhez.